

אבן-זהר, איתמר 1987. "תהליכי מגע והתערבות בהיווצרות התרבות העברית החדשה".
בתוך **נקודות תצפית: תרבות וחברה בארץ-ישראל**. נורית גרץ, דן מירון
ושלום רייכמן עורכים. (תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה) עמ' 129–140.

תהליכי מגע והתערבות

בהיווצרות התרבות העברית החדשה

איתמר אבן-זהר

התרבות העברית החדשה, שהחלה להתגבש בארץ משלהי המאה שעברה, היא מקרה מוצלח של תכנון תרבות. בפרק זמן קצר יחסית הצליחה קבוצה לא גדולה במיוחד של "מתכנני תרבות" ליצור מערכת, שתתאים במידה לא מבוטלת למבוקש. מכיוון שחלק מדרכי ההגשמה של "התכנון" היו כרוכות בהצגת עניינים הרואית, הביאה ההצלחה לכך, שנתקבלה ראייה פתטית של ההתפתחות, המציגה את ההתרחשות החדשה כ"תחייה" וחזרה ולא כהמשך כניתוק ולא כרצף.

יש הבדל ניכר בין ראייה זו כפי שהתפתחה כלפי פנים והצגת הדברים כלפי חוץ, כלומר לשאר העולם, או במיוחד ליהודי העולם, בשלבים השונים של ההיסטוריה החדשה. הצגת הדברים כלפי חוץ היתה (ונשארה כאנכרוניזם בימינו) הצגת עניינים הרבה יותר דרמטית, אולי בעלת דגש ניסי. אך באספקט זה אין המקום לדון כאן.

חוששני, שאפשר לקבל ראייה זו רק על דרך המליצה. מחקר התרבות אינו מרשה לנו מלכתחילה לקבלה: למדנו שמערכת "חדשה" אינה מתפתחת בניתוק מ"ישנה". "הפסקות" לכאורה בהתפתחות רציפה, או "החזרת הגלגל אחורנית", במובן של מחיקת כל הווה שהוא, הן סיסמאות מוצלחות לאידיאולוגיה חדשה, אך לא היפותזה שאפשר להגן עליה במחקר. והתרבות העברית בארץ-ישראל, עם כל הצלחתה המפתיעה, אינה לא חריג וגם לא אירוע ללא אח ודוגמא בתולדות התרבויות, לא בעבר ולא בהווה. בדיקתה מקרוב מראה בבירור, שגם אותה אי אפשר להבין אלא ברצף ההיסטורי שלה. במחקר מעמדו ופעולתו של הרצף הזה ביחסו אל הדינמיקה החדשה אני עוסק כבר שנים לא מעטות. בחיבור זה ארשה לעצמי אפוא

[130]

לציין רק אחדות מן הנקודות שנידונו בעבודותי האחרות, או שראויות לניסוח מחדש. (רשימת עבודותי הקשורות למחקר זה ראה ברשימה הביבליוגרפית. ניסיון לסינתזה ראה אבן-זהר 1980).

ב"רצף" הכוונה למצבה ההיסטורי, הן הסינכרוני והן הדיאכרוני, של התרבות היהודית. מה שאפיין במיוחד תרבות זו מבחינת התארגנותה הוא: (א) ההטרוגניות המפורשת שלה, שבאה לידי ביטוי מובהק -- אך לא יחיד -- ברב-לשוניות שלה: (ב) קיומה כתרבות מיעוט בתוך תרבות -- או תרבויות -- של רוב תוך מאבק על ייחודה בדינמיקה של מגע ודחיה. כידוע, בד בבד עם המשך "בלתי משתנה" של התרבות היהודית הישנה החל לצמוח מתקופת ההשכלה ענף אחר של תרבות יהודית, חילוני למחצה, ובו נוצרו אותן תמורות מרחיקות-לכת, שהולידו את התרבות בארץ. מדובר כאן בתרבות היהודית של מזרח-אירופה, שהיא היא שהולידה בסופו של דבר את התהליך שיצר את התרבות החדשה בארץ. אמנם אפשר לראות תהליכים דומים גם בקיבוצים יהודיים אחרים, אלא שתוצאותיהם לא התבטאו באופן מידי וישיר בבניית התרבות העברית החדשה בארץ בשלביה המכריעים.

כמובן, אין לדבר כלל על "המשך בלתי משתנה" בתרבות אלא כמושג יחסי. מדובר במצב של התמדת רפרטואר בסיסי במערכת כלשהי בניגוד למצב של תמורות ניכרות ברפרטואר הזה, העשויות לגרום להתארגנות מחדש של המערכת כולה.

בעוד "התרבות הישנה" המשיכה לקיים את היחסים המוסדרים בין רכיבי המערכת שלה וביניהם לבין המערכות הסובבות, "התרבות החדשה" החלה לשנות את היחסים האלה. ב"יחסים מוסדרים" הכוונה למבנה הממוסד של היחסים, כפי שהתקיים דורות רבים, הן בתוך הרב-מערכת של התרבות היהודית (בין תרבות עילית לתרבות עממית, בין עברית ליידיש) והן בין התרבות היהודית לתרבויות השכנות. מצד אחד חלו ביחסים בין עברית ליידיש שינויים גדולים, שסופם היה דחיקתה של יידיש מתוך הרב-מערכת העברית, ובמקביל דחיקת העברית מהמערכת של יידיש העצמאית. דחיקת היידיש שינתה לגמרי את מבנה הרב-מערכת היהודית (ראה אבן-זהר, 1986), אך יידיש לא חדלה להיות גורם בצמיחתה ובהתגבשותה של העברית החדשה במשך זמן רב מאוד אחרי שנדחקה ממעמדה כשותף מוכר ברב-מערכת של העברית (לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה, הן באירופה והן בארץ-ישראל). מצד אחר, החלו שינויים מרחיקי-לכת בתרבות העברית החדשה גם מבחינת נכונותה לעשות שימוש בתרבויות הנגישות הקרובות ביותר -- תחילה הגרמנית ואחר כך הרוסית והפולנית.

עברית ורוסית: דפוסי התערבות (אינטרפרנציה)

העובדה שהיהודים חיו במשך מאות שנים בין העמים הסלביים, תקופות קצרות במעמד מוערף ורוב הזמנים במעמד נחות, לא גרמה באופן אוטומטי לחדירת רפרטואר סלבי לתוך מערכת התרבות היהודית. אך כאשר חדרה המערכת הסלבית למערכת היהודית, נראה שהדבר התרחש ברובו בשכבות הנמוכות של התרבות. כמו בשפת הדיבור, בספרות הפופולרית (או שבעל-פה) ובמכלולי תרבות שוליים. התרבות היהודית ה"גבוהה", שמוליכה העיקרי היה

[131]

העברית, התחילה לקיים מגעים ישירים עם התרבות הסלבית ה"גבוהה" רק בתקופה החדשה, בערך ממחצית המאה ה-19. יחסים אלה, שהולידו התערבות אינטנסיבית, נמשכו עד ימינו, אף כי הלכו ואיבדו את מרכזיותם לפחות מסוף שנות החמישים. במשך כל התקופה תפקדה הספרות הסלבית (כעיקר הרוסית) לא סתם כמערכת הנגישה הקרובה ביותר: אפשר לומר שהספרות העברית התנהגה כאילו היתה המערכת הרוסית חלק ממנה, חלק שאפשר היה אפוא לקחת ממנו או לדחות ממנו, הכל בהתאם לאינטרסים הביתיים שלה. באופן כזה הרחיבה התרבות העברית את הרפרטואר שלה, על-ידי כך שאימצה את המערכת הרוסית בכללותה כמקור מרכזי לאפשרויות. הן ברמת הלקיחה הפעילה והן ברמת הלקיחה הסבילה.

ב"לקיחה פעילה" אני מתכוון לאותם פריטים המתועברים ממערכת א' למערכת ב' בין כשאלות ישירות ובין באמצעות תחבולות תרגומיות (כגון תרגומי-שאלה). לעומת זאת, "לקיחה סבילה" פירושה הפריטים במערכת א' שמערכת ב' יכולה להשתמש בהם בעקיפין, על-ידי רמיזה בין-טקסטואלית, פסטיש, פרודיה וכדומה. אפילו במקרים האחרונים האלה חייבים אנו להכיר בכך, שמתפקדת מערכת זרה למערכת הבית, אף-על-פי שעשוי הדבר להיות קשה יותר לגילוי.

התפקיד שמילאה המערכת הרוסית לגבי העברית לא הצטמצם אפוא ל"השפעות" משניות או מקריות. הרוסית השתתפה בעצם עשייתה של התרבות העברית החדשה: הספרות, הלשון וכן מערכות סמיוטיות שונות (אידיאולוגיות חברתיות ופוליטיות, דגמים של העולם ורפרטואר התנהגותי בכלל).

פריטים ממקור רוסי נלקחו בהדרגה, ובאופן שונה לגבי רכיבים של הרפרטואר הרוסי, הנגיש בחלקו השונים. אבל המערכת העברית לא היתה באותה תקופה בעלת רפרטואר פתוח ללא סייגים (כמו במקרה של מערכת צעירה שלא נתמסדה עדיין), אלא מערכת ותיקה בתהליך שינוי של עקרונות הארגון הממוסדים שלה (ובניסוח טכני: "מערכת במשבר"). בתור מערכת בעלת ותק לא זו בלבד שהיה לה מכניזם שקבע איזה פריטים יילקחו או יידחו, אלא קיים היה גם מכניזם אחר המווסת את שיעור הפתיחות בלקיחה. המכניזמים האלה היו תוצאה ישירה מהעובדה, שהרפרטואר של הספרות, שהיה נתון לסופרים העברים, התמסד במסורת ארוכה, והסופר יכול היה לבחור בין אופציות מגוונות ורבות למדי בכל המישורים. עם זאת, השלב החדש תבע דגמים חדשים, וחלק ניכר מהאופציות הנתונות נדחה, מפני שלא יכול היה לשמש את המטרות החדשות. המסורות הלשוניות והסגנוניות של דורות רבים קודמים עברו אפוא נטרול. כידוע, בתחילת תקופת ההשכלה ניסו הסופרים החדשים להשתמש רק במה שנקרא "העברית הקלסית", מפני שהעברית העדכנית יותר, כלומר המאוחרת ממנה, סימלה את הנורמות של האורתודוקסיה, שנגדה לחמה התנועה החדשה. בנסיבות כאלה נמצאה המערכת העברית, למרות מסורתיה הממושכות והרבות, במצב של "חולשה", כלומר במצב שבו מערכת אינה מסוגלת לתפקד על-ידי רפרטואר הבית שלה בלבד. "חולשה" זו היא תוצאה של קוצר אפשרויותיו של רפרטואר הבית ביחס למערכת חיצונית נגישה, שהרפרטואר שלה או שהוא מתאים לצורכי מערכת הבית או שהוא מפעיל עליה לחצים. (דיון בעניינים אלה ראה אבן-זהר, 1978: "התערבות ברב-מערכות ספרותיות תלויות" עמ' 54-59; "כוללים של מגע בין ספרויות" עמ' 45-53).

[132]

הסתירה בין רפרטואר ממוסד והצורך כרפרטואר מיובא (לפחות בחלקו) יצרו התנגשות חזקה של אינטרסים. בה במידה שחיוני היה לסופרים החדשים להשתמש ברפרטואר הרוסי, היה זה מעניינם להפגין את התועלת ואת העצמאות של העברית. לא מדובר היה בשאלה של גאווה לאומית אלא באינטרס בסיסי של שימור עצמי, ברצון שלא להרוס את עצם הבסיס להמשך השימוש ב"לשון מתה" לכאורה. נראה שדווקא התנגשות זו של אינטרסים יכולה להסביר את הפונקציה של המכניזמים המווסתים ביחס ללקיחה. באופן כזה רואים אנו התנוודות מתמדת בין שאילה ישירה ללא מעצורים מצד אחד ומאמץ להימנע משאילות כאלה מצד אחר, על-ידי אספקת פריטים ביתיים, שאפשר להרכיב עליהם את הרכיבים המיובאים הזרים.

דוגמאות פשוטות לשאילות ישירות יכולים להיות פריטים לשוניים שונים. בעיקר מילות-קריאה, כמו "אח", "נו" (שגם אומצה על-ידי יידיש), או "טראח", "חה-חה-חה", "טפו" וכו'. קונוונציות גרפיות שהתפתחו ברפרטואר הרוסי הן דוגמא ברורה לשאילה ישירה (שלוש הנקודות [...]) או חיקויים פונטיים שונים של דיבור). שאילות עקיפות הן בדרך כלל תרגומי-שאילה (קאלקים), שנוצרים לפעמים בעזרת צירופים חדשים בלשון היעד, אבל בדרך כלל כאלה הניתנים להטלה על פריטים קיימים. בין הביטויים השכיחים הרבים לאינטראקציה יומיומית תופסים מקום מרכזי צירופים כבולים (כמו "בוקר טוב", "מה נשמע"; פריטים ודוגמאות נוספות ראה במאמרי: "גנסיין ושאלת המודלים הרוסיים", 1986).

שיעור השימוש בכל אחת מהאופציות האלה במשך מאה וחמישים השנים האחרונות נקבע על-ידי מצב הרב-מערכת של העברית. בזמן שהתקיימו יחסי ההתערבות במזרח-אירופה עצמה, היתה הנטיה השלטת לא לתת להם ביטוי ישיר; אבל המשך יחסי ההתערבות מחוץ למזרח-אירופה אפשר (או כפה, לפי ראייה חלופית) לתת להם ביטוי ישיר. כלומר, הצרכים המשתנים בתרבות היהודית לגבי מתן ביטוי ישיר ליחסים אלה היו מותנים בתודעה חזקה או חלשה כלפי הליכים חלופיים. למשל, פריטים שכבר הוטמעו בשפת הדיבור יכולים היו להיתפס כפחות ראויים לדחייה. הוא הדין לגבי פריטים שאינם לשוניים במישרין, ברמות גבוהות ונמוכות. כשהחדירה שלהם פשוט לא הורגשה כקיימת. בדרך כלל נראה, שפריטים ממקור רוסי חדרו בקלות רבה יותר לתחומים שבהם היו הרפרטואר(ים) העבריים(ים) החלש(ים) ביותר בכל מישור שהוא. ההתמסדות המוצלחת של הרפרטואר(ים) הספרותיים(ים) העבריים(ים) במישור הסמיוטי נתנה לרפרטוארים האלה עוצמה להתמיד בתרבות, שאילולא היו בה רפרטוארים כאלה, יכולה היתה לפתח דגמים סמיוטיים אחרים. אבל ייתכן שחלק מהתכונות שלהם עדיין יכולות להיות מזהות כ"טבעיות" ולא "שייכות לרפרטואר ספציפי של ספרות" (ועל כן קבילות כמערכת לגיטימית נפרדת בתרבות), מכיוון שלפחות חלק מהדגמים האלה נקלטו בהצלחה על-ידי התרבות הרגילה. מדובר כאן בעיקר בדגמים של יחסים בין בני-אדם (האינטראקציה היומיומית בתרבות) ובראיית-העולם שלהם.

[133]

רוסית ועברית מאז המאה ה-19 : תקופות של התערבות

את תולדות יחסי התלות של העברית ברוסית אפשר לחלק באופן גס לארבע תקופות:

- 1) צמיחת יחסי התלות, בערך בין 1820 ל-1860;
- 2) תקופת "הרוסיפיקציה" הראשונה, בערך בין 1860 ל-1920;
- 3) תקופת ה"רוסיפיקציה" השנייה, בערך בין 1920 ל-1950;
- 4) שקיעת יחסי התלות -- בערך מ-1950 ואילך.

כמובן, הגבולות בין התקופות השונות אינם חדים בשום אופן. ואפשר לחלק כל תקופה לתקופות-משנה אחדות. אף-על-פי-כן, הן התנאים החיצוניים של המערכת העברית והן האסטרטגיות של הרפרטואר(ים) שלה כלפי האופציה הרוסית נראים כמצדיקים חלוקה כזאת.

במשך שתי התקופות הראשונות (בערך עד 1920) היה מרכז הספרות העברית – המקום [שבו נוצר הרפרטואר הדומיננטי שלה -- על אדמה סלבית, ברוסיה ובפולין. לעומת זאת, מ-1920 ואילך עבר מרכז התרבות העברית באופן מוחלט לארץ-ישראל (שבו התחילה לצמוח [כמערכת חדשה לקראת 1890). אף-על-פי שפעילות עברית המשיכה להתנהל בפולין ובגרמניה עד מלחמת העולם השנייה, היא הפכה בהדרגה לשולית. מעבר גיאוגרפי זה נגרם על-ידי ההגירה הגדלה לארץ-ישראל אחרי מלחמת העולם הראשונה, אבל לא פחות מכך על-ידי הרס הפעילות העברית בברית-המועצות.

ראוי להעיר, שרדיפת העברית לא היתה יוזמה של מנהיגי המהפכה. הידישיסטים היהודיים, מנהיגי "הסקציה היהודית" (יבסקציה), הם שיצרו אותה אורת עוינות, שזיהתה מאז את העברית עם אינטרסים אנטי-סובייטיים בשביל הפקידות של המשטר המדש. תקופה קצרה פרחו דווקא התרבות בשפה העברית במרכז המובהק של התרבות הרוסית : התיאטרון הראשון בשפה העברית נוסד במוסקבה אחרי המהפכה, והוא נתמך על-ידי משרד התרבות. (מדובר בתיאטרון "הבימה", שעבר לתל-אביב באמצע שנות העשרים. הוא התפרסם בשעתו בגלל אימוץ האקספרסיוניזם של סטניסלבסקי על הבימה, ובלי ספק התחיל כאוונגרד לזמנו, דבר שרחוק היה ת"ק פרסה מאותו אופי ארכאי שהתרבות העברית תוארה לפיו על-ידי מתנגדיה היידישיסטים.) אכל אחרי 1920 היתה ידם של איבי העברית על העליונה. ולא היה עוד מקום בברית-המועצות לפעילויות עבריות. כתוצאה מכך נשללו מהשפה ומהספרות העברית, הן החילוניות והן הדתיות, כל אמצעי הקיום. הפעילות החינוכיות הופסקו, הסופרים הוגלו או נכלאו, בתי הדפוס הוחרמו.

אילולא היתה לעברית אלטרנטיבה, דלה ובלתי מבטיחה ככל שהיתה (כפי שנראתה האלטרנטיבה הארץ-ישראלית באותם ימים), לא היתה התרבות העברית החילונית ממשיכה

[134]

להתקיים, כנראה. היא חוסלה, למעשה, בקרב הקיבוץ היהודי הגדול ביותר, בברית-המועצות. אבל גם בקיבוץ היהודי הגדול האחר שקם והיה באותם ימים, בקרב המוני המהגרים לארצות-הברית, איבדה העברית את מעמדה ההיסטורי: היא הוחלפה על-ידי יידיש ואחר כך על-ידי אנגלית. היתה בה תמיכה דלה בפולין ובשאר חלקי אירופה (פרט לליטא, שבה הצליחה להקים לתקופת-מה מערכת חינוך חזקה יחסית). לפיכך רק בארץ-ישראל יכלה למצוא לה הצלה, להינתק מיחסיה הקודמים עם הלשונות (והתרבויות) האחרות שתפקדו באותה רב-מערכת של תרבות יהודית וליהפך ללשון הראשית, הן הספרותית והן המדוברת. של הישוב החדש.

אף-על-פי-כן, למרות התהפוכות הפוליטיות והגיאוגרפיות והגורל הטרגי של הספרות והלשון העברית ברוסיה, לא וו בלבד שהתמידו יחסי התלות, אלא שרפרטואר ממקור רוסי חדש השתתף בצמיחה ובהתגבשות של הזרמים הספרותיים החדשים בארץ ישראל. יתר על כן, המוסד הספרותי בארץ-ישראל, שהפך בהדרגה להיות חלק בלתי נפרד של תנועת העבודה, הזדהה עם האידיאלים של המהפכה הרוסית למרות העוינות הסובייטית. האהדה לרוסיה הגיעה לשיאה האמיתי בזמן מלחמת העולם השנייה. כתוצאה מכך היחסים האינטימיים עם הרוסית לא נשארו מוגבלים לספרות הרוסית הקלסית אלא התרחבו גם לספרות הרוסית הסובייטית -- לא רק בכך שפעלו ביצירתו של הרפרטואר הספרותי העברי אלא גם בהכרעות הנוגעות לגזרות רבות אחרות של הספרות (למשל, בבחירת טקסטים לתרגום, בביצוע פעילויות ציבוריות וחינוכיות ספרותיות). באופן כזה, תקופת הרוסיפיקציה השנייה, אף-על-פי שהיתה מנותקת מבחינה פיסית מאדמת רוסיה, ובהדרגה גם מהלשון הרוסית, לא היתה בשום אופן חשובה פחות להיסטוריה של התרבות העברית מאשר התקופות שקדמו לה.

ועוד נראה, שהלקיחות הישירות והאקטיביות מהרוסית בתקופה שנייה זו היו אפילו אמיצות והרבה יותר גלויות בגזרות המרכזיות של המערכת מאשר בתקופה הראשונה. בתקופה הראשונה, כאשר עצם קיומה של תרבות עברית חילונית היה נתון בספק, אימצה השירה העברית באופן נרחב פרוצדורות של מה שאפשר לקרוא "לקיחה מוסווית". האופציה של ביות מורחב (על-ידי הטלה של פונקציות זרות על מה שנראה כפריטים ביתיים ממוסדים לחלוטין ועתיקי-יומין) היתה אופציה מועדפת יותר מאשר תרגומים ישירים או תרגומי שאילה (שבהם דרגת הזרות היתה גלויה יותר). באופן כזה, אף-על-פי שהשירה היתה פתוחה לדגמים דקלומיים ממקור רוסי, היא לא דרשה אותם וגם לא הפכה אותם לחלק בלתי נפרד ממנה כעקרונות מרכזיים של ארגון טקסטואלי. הדיאלוג בסיפר אימץ בלי סייג פריטים רוסיים, אבל כמויות הלקיחה היו שונות, והסופרים שהלכו בעקבות האופציה שיזם מנדלי לא הוכרו, למעשה, ולא הפכו להיות חלק מהקנון של זמנם.

אף-על-פי שמנדלי תפס כמעט מיד מעמד מרכזי במערכת העברית, הדגמים שלו לא הפכו מיד דגמים לחיקוי לאחרים. ואלה שאימצו אותם, כמו ברנר וגנסין, הוכרו, למעשה, הרבה יותר מאוחר -- בתקופת הרוסיפיקציה השנייה ואפילו מאוחר יותר.

[135]

תקופת הרוסיפיקציה השנייה

בשנות העשרים נעשה הדור החדש של המשוררים העברים בלתי מרוצה מהרפרטואר הממוסד. רפרטואר זה לא הציע שום אופציות אלטרנטיביות מרכזיות. וצריך היה לבחור בין דגמים ממוסדים ישנים לבין הפרות חדשות (של דגמי הרפרטואר הממוסדים). לפיכך היה טבעי לחלוטין למשוררים החדשים לפנות למערכת הלגיטימית הנגישה ביותר, שיכולה היתה להציע רפרטואר מודרניסטי, שיכלו להזדהות אתו, באופוזיציה לרפרטואר הביתי הממוסד. פרוצדורות מוסוות ומעודנות צריכות היו להידחות, מפני שפירושן היה המשך של הנורמות הממוסדות ולא שבירתן. חוץ מזה, השקפת-העולם המודרניסטית לא יכלה לבוא על סיפוקה באמצעים מתונים; הדור החדש אמור היה להיות "מהפכני". המשוררים החדשים לא הססו אפוא להכניס לקיחות גלויות בכמויות. באופן כזה, דגמים פרוזודיים ואינטונציוניים, מבנים תחביריים, מספר רב של מלים בודדות, קאלקים, פריטים מורפולוגיים (דרך תרגומי-שאלה) – [למשל, צורות ההקטנה] ממש הציפו את הרפרטואר העברי. לפחות במשך עשרים עד עשרים וחמש שנה התמידו דגמים מבוססים אלה בשירה העברית. בהתחלה, המשוררים שהכניסו את הדגמים עיבדו אותם על סמך ההיכרות הישירה שהיתה להם עם הלשון והספרות הרוסית; בהדרגה רכשו הדגמים האלה דינמיקה עצמאית במערכת הביתית. הם אומצו אפוא בפעם הראשונה בתולדות היחסים בין רוסית ועברית, על-ידי מייצרים שלא היתה להם עוד שום גישה ישירה לספרות הרוסית. בתקופת הרוסיפיקציה השנייה התפתח באופן כזה בהדרגה סוג משני של רוסיפיקציה.

מה שבולט בסופרים החדשים שהתמידו במסורת הספרותית הוא, שספק אם ידעו כלל רוסית. הם הכירו את הדגמים הספרותיים הרוסיים דרך הדגמים שהוכנסו לעברית הן לספרות המקורית והן לספרות המתורגמת. הם השתמשו בפריטים מבויתים מרוסית בעלי אופי הטרונגי ביותר, מכיוון שלא היו מודעים לאופי הרוסי של הפריטים האלה או שלא הבינו כלל במה מדובר. לפיכך השתמשו בהם בשיעורים שונים וערכבו אותם עם דגמים שונים אחרים ממקורות פעילים אחרים -- "פנימיים" ו"חיצוניים" כאחד. בכל זאת, למרות החירות הרבה יותר שהיתה לדור זה כלפי הרפרטואר הרוסי ולמרות קיומה של לשון עברית מדוברת חיה (שהיתה לשון-האם של רוב הסופרים החדשים האלה), היו מוכנים להתמיד ברפרטואר לשוני, שלא התיישב לא עם העברית הקלסית ולא עם העברית התדשה המדוברת. בשירה התמידו דגמים כאלה עד לשנות החמישים, כאשר נזרקו באופן פתאומי (או שלפחות תכונותיהם הבולטות ביותר נזרקו כמלאכותיות ובלתי ראויות), אבל בפרוזה הסיפורית לא הסתיים עדיין תהליך זה של סילוק גם בימינו.

הספרות המתורגמת ומעמדה ביחסי ההתערבות

הספרות המתורגמת מילאה תפקיד מרכזי כתקופה זו. שלא כמו במקרה של השירה, לא חדרו לפרוזה העברית שום דגמים חדשים, ושום דור מודרניסטי לא קם בה. לרשות סופרי הדור הצעיר, שהחלו לייצר בסביבות שנות הארבעים המאוחרות, עמד רפרטואר דל יחסית של דגמים לסיפור. רוב הסופרים הממוסדים העברים של אותה התקופה לא היו לגביהם מופת

[136]

מושך, והרקע החברתי והאידיאולוגי שלהם, כמו גם הטקסטים הפופולריים שהיו נגישים להם, כיוונו אותם להשתמש בספרות מתורגמת מרוסית, שהספרות הסובייטית תפסה בה מקום חשוב, וכן בספרות שתורגמה מלשונות אחרות בתיווך הנורמות הרוסיות. טקסטים אלה תורגמו במידה רבה על-ידי אותם משוררים שהתחילו את תקופת הרוסיפיקציה השנייה ועל-ידי חסידיהם, ובתרגומיהם אימצו עקרונות של טיפול טקסטואלי מבויתים מרוסית במידה רבה, שפותחו על-ידי כמה מסופרי המאה התשע-עשרה (כגון מנדלי, ברנר וגנסין; ראה מאמרי: "גנסין ובעיית הדיאלוגים הרוסיים" [אבן-זהר, 1986]). הם יצרו, למעשה, סוג מסוים של "עברית בשביל טקסטים רוסיים", שהפכה בהדרגה מקובלת ומוכרת. סוג זה של לשון היה עמוס הרבה יותר מאשר מקורותיו במלים כלתי קיימות, בצירופים כבולים, בבידולים סגנוניים מדומים ובמבנים תחביריים מדומים. עד כמה היה סוג זה של לשון יוקרתי, אפשר לראות מהעובדה שהתרגום מאנגלית ומשפות אירופיות אחרות השתמש בו לא אחת (ושיווה כאופן כזה גוון רוסי גם לטקסטים כאלה).

תרגום חדש לרומן של תומס מאן, בית בודנברוק, שיצא לאור כ-1986 ונעשה על-ידי מתרגם כן-זמנו, מתמיד באופן מפתיע במסורת הזאת, ואפשר לראות בכך ראייה ברורה לכושר החיות ולדרגת ההתמסדות ההיסטורית של סוג זה של לשון.

אפשר לומר, שהספרות המתורגמת במקרה זה תפקדה לא רק כערוץ למגעים ספרותיים; היא תפסה למעשה מקום ריק במערכת הביתית ותפקדה בה כמחולל של רפרטואר חדש, הן במישור הלשוני והן במישור הסמיוטי.

עם התפתחותה של התרבות העברית החילונית, היא יצרה בהדרגה רבדים שוליים משל עצמה, שלא "רכבו על גבה" של ידיש או שפות (ותרבויות) אחרות כמו בתקופות קודמות. באופן כזה, כאשר נדחו דגמים רוסיים מסוימים מן המרכז, הם יכלו עדיין להתמיד בשוליים. למשל, שירה פוליטית המשיכה להשתמש בדגמים שנדחו על-ידי השירה הלירית, פזמונים עממיים ושירי-עם המשיכו בשימוש בדגמים ממקור רוסי, וכן ספרות ילדים, הצגות של מסכת והופעות פומביות של בתי-ספר, וכל העמדות-הבימה הכרוכות בהם. הוא הדין בלשון הפוליטית ולא פחות מזה בסמיוטיקה של הפוליטיקה. באופן כזה, בעוד שיחסי התלות עם הרוסית דעכו וכמעט נפסקו כאופציה מרכזית לכמה גזרות של התרבות העברית, הם נשארו פעילים באחרות, ועדיין הם חלק -- לפעמים מוסתר -- לא מבוטל של חיי היומיום שלנו.

הלשון הספרותית והלשון המדוברת

יש לציין, שהמכניזמים ששלטו בספרות, ובמיוחד בלשון הספרות, לא היו זהים למכניזמים ששלטו בלשון שמחוץ לספרות באותה התקופה. מצד אחד לקחה לשון הספרות פריטים רוסיים בצורה הרבה יותר אינטנסיבית משלקחה הלשון הלא-ספרותית (הכתובה או המדוברת) מימיה. לשון הספרות המשיכה אפוא דפוסים מבניים שהתחילו במזרח-אירופה ויצרו בלי ספק פתרונות חזקים כל כך ליצירת דגמים, שהמציאות המקומית החדשה לא יכולה היתה למעשה להתחרות בהם. מצד אחר התפתחה הלשון המדוברת בקווים נפרדים, ורק

[137]

בחלקה היתה קשורה ללשון הספרות. היא נעה לקראת עברות עמוק יותר ונטרול התכונות שלא התיישבו עם המערכת העברית. בכל אופן, העברית המדוברת היתה בסופו של דבר הרבה פחות פוריסטית ביחסה לשאילות ישירות כהשוואה להתעקשות המרובה על תרגומי שאילה, שעדיין רווחה בלשון הספרות.

למשל, סיומות (סופיקסים) כמו "ניק" ו"צ'יק" נעשו רפרטורמות (רכיבי רפרטואר) קבילות ויצרניות (לפחות במה שנוגע ל"ניק"), אבל לא הוכנסו מעולם ללשון הספרות הקנונית. עם זאת, אפשר לייחס את מקורם ליידיש ולא דוקא לרוסית (ומיידש בוודאי הוכנסו גם לאמריקנית מודרנית "ביטניק", "רפיוזניק" [refusenik]). ביטויים רווחים כיום, כמו "קיבוצניק", "מושבניק", "מילואימניק", הם דוגמאות אחרות לאותו העניין. פחות יצרנית היא הסיומת "צ'יק". במלה כמו "בחורצ'יק" היא כנראה לא יצירה חדישה, אלא שאילה מיידש, שבה היתה מלכתחילה צירוף משני מקורות. המלה "קטנצ'יק", למשל, נמצאת כנראה בנסיגה בעברית המדוברת העדכנית.

הוא הדין בביטויים רבים שחדרו לסלנג העברי והתיישבו בו. ביטויים אלה לא הוכרו מעולם על-ידי שפת הספרות. הם הוחלפו תמיד, אפילו בתרגומים מרוסית במלים "ספרותיות", שאחדות מהן, לפחות, היו המצאות שאיש מעולם לא השתמש בהם. מצב זה (כלומר, נכונותה של הלשון המדוברת לקבל שאילות ישירות אבל לדחות ביותים, בעוד שלשון הספרות צמצמה את הרוסיפיקציה להליכי ביות בלבד, אבל מוכנה היתה להרחיק בהם לכת) הוא פרדוקסלי אבל לא בלתי מובן. אפשר להסביר לפחות חלקית את הדבר על-ידי הבנת ההבדל שבין תרבות קנונית ללא-קנונית: התנהגות המותרת בתרבות האחת אינה מותרת באחרת. המדיניות הרשמית היתה תמיד למנוע, שהעברית תיעשה לשון מעורבת, כדי לשמור על המשכיותה ההיסטורית. התרבות הרשמית כמעט שלא הכירה בעברית החיה, והעדיפה לראות אותה כבת-חלוף העתידה לעבור מן העולם. כפי שצוין לעיל, הרפרטואר הספרותי הממוסד כבר יכול היה להציג עצמו בהצלחה כ"אותנטי" למשתמשים בו, והנוחיות שהיתה כרוכה בשימוש גברה על כל המאמצים לסגן ולהכניס לשימוש ספרותי את הלשון החיה (ואת התרבות בכללה). יתר על כן, ייתכן שההפרדה הממושכת בהיסטוריה של התרבות היהודית בין לשון הספרות ללשון הדיבור הקלה על שימור היחס הזה, גם אם לא היה מדובר עוד בשתי שפות נפרדות אלא בשתי וריאציות של אותה הלשון. וקיים היה גם יחס הוותיקות, שמשקלו רב בהיסטוריה של התרבויות: הרפרטואר הספרותי כבר היה ממוסד זמן רב, בתקופה שלשון הדיבור רק החלה להתפתח.

שפת הספרות שימשה רק אחד המקורות -- ולא תמיד הראשי -- ליצירתה של לשון הדיבור החדשה. מה שהוכן ועובד לצורך פתרון של בעיות ספרותיות, נשאר בגדר פתרון לבעיות כאלה. ופתרונות מסוג זה חזרו על עצמם במשך עשרות שנים במסגרת המוסד הספרותי ופעילויותיו השונות (כגון התיאטרון והמבע הפוליטי הציבורי), אבל היתה להם השפעה קטנה מאוד (אם בכלל) על לשון הדיבור. הפתרונות של לשון הדיבור נלקחו בדרך כלל תוך החלמות כמעט מוחלטת ממה שהיה כבר זמין בספרות.

[138]

יתר על כן, כשהתחילו להשתמש שוב בעברית כלשון דיבור בחוג הירושלמי של אליעזר בן-יהודה, ואחר כך באחדות מן המושבות החדשות, לשון הספרות שהאנשים הכירו אותה והטעם הספרותי שטיפחו אותו היו שייכים בהחלט לשלב מיושן מנקודת-מבטו של המרכז המזרח-אירופי של הספרות העברית. כאשר קוראים את עיתוניו של בן-יהודה, ולא במקום אחרון את העיתון לילדים ("עולם קטן", יצא לאור בשנים 1893–1894), כמו גם את הטקסטים היומיים של אותה תקופה (לרבות חיבורים של תלמידי בתי-ספר, מכתבים או דו"חות), אנו מופתעים מהגוון הארכאי של הלשון שאומצה כארץ-ישראל, בהשוואה לסגנון החדש והדקדוק המודרני (הבתר-מקראי), שהתקבלו באותו זמן בחוץ לארץ. הבזו הגלוי למדי שרחש המרכז הרוסי של התרבות העברית באודסה לבן-יהודה, לעיתוניו, ללשונו ולסגנונו הספרותי בוודאי קשור באבדן המוניטין הכללי של נורמות ההשכלה, שנחשבו אז מפגרות ובלתי מתחכמות.

מצב-עניינים זה שבין אירופה לארץ-ישראל עתיד, כידוע, להתהפך כעבור שנים לא רבות, בשנות העשרים, כאשר מזרח-אירופה תיעשה שוליים של התרבות העברית, בעוד שארץ-ישראל תיהפך למנהיגה. בתקופה מאוחרת זו יהיה דקדוק ארכאי שכיח יותר בטקסטים עבריים המיוצרים בפולין (כאמור, ברוסיה כבר לא היתה קיימת תרבות עברית באותו זמן) מאשר בטקסטים המקבילים להם בארץ-ישראל, אם כי אין ספק שהשינוי ברמה זו התרחש הרבה יותר לאט בספרות הילדים, הן המקורית והן המתורגמת.

ביקורת זו כלפי הנוסח של לשון הספרות העברית הכתובה בארץ-ישראל היתה משולבת גם בספקנות כלפי לשון הדיבור החדשה. אנשים שונים זה מזה כאחד-העם ויוסף חיים ברנר הביעו את אי שביעות רצונם מהעברית שבארץ-ישראל. בעזרת תיאוריהם, כל כמה שהיו בעלי פניות, וכן בעזרת עדויות אחרות – אולי אובייקטיביות יותר – נראה שכל כמה שנחשבה העברית של אותם ימים לשון חיה, רחוקה היתה מרחק רב מאוד מהאפשרויות שכבר יכלה להציע לה לשון הספרות. בניגוד ללשון הספרות, הפרזיאולוגיה שלה (מחסן הצירופים הכבולים) היתה עשויה ממקורות שונים, שביניהם תפסה היידיש מקום בולט, בעיקר בתרגומי שאילה.

עוד על מקומה של יידיש ביצירת העברית המדוברת החדשה

אין זה עניין פשוט להתחקות אחר עקבותיה של יידיש בעברית בשנות הצמיחה וההתגבשות של הלשון החדשה. רוב העדויות אבדו לגמרי, המקורות הכתובים מהימנים רק באופן חלקי, ואפילו אם היה חלקה של יידיש מכריע מאוד בהתחלה, הרי החרם הרשמי (או הרשמי למחצה) על יידיש, או על תכונות כאילו-של-יידיש, הצליח לסלק גם תופעות רבות וגם עדויות רבות. אף-על-פי-כן, הפער הגדול בין לשון הכתב הרשמית ללשון הדיבור הממשית הוא עובדה שאיננו יכולים להזעלם ממנה. כפי שכבר הראיתי בחיבורי האחרים, לשון הדיבור לא הוכרה על-ידי הממסד; למען האמת, אין היא מוכרת אפילו היום. פריטים

[139]

שונים, שהם ללא ספק ממקור של יידיש, כמו מילות קריאה, קשרים פרגמטיים ריקים (הן כאלה שנשאלו באופן ישיר, כמו "נו", והן כאלה שהם מוסוים, כמו "אז"), טונים ספציפיים שונים (הטון העולה-נופל [וראה ויינרייך, 1956]), ההברה הסופית המוכפלת (ראה אבן-זהר, 1980; עוד על קפ"רים עבריים ראה [Even-Zohar, 1982]). דפוסים אינטונציוניים באופן כללי, ומעל לכול – הדגמים הסמיוטיים של האינטראקציה האנושית – כל אלה עדיין קיימים בדרגות שונות בלשון הדיבור העכשווית שלנו. לפיכך אני נוטה לטעון, שבלחץ מצבי הדיבור המידיים, שדוברים חדשים ובלתי מנוסים צריכים היו למצוא להם פתרונות, רק שיעור מזערי של הרפרטואר הספרותי המפותח מאוד יכול היה לעמוד לרשותם, או שיכלו להיזכר בו אפילו. מה שנתגלה (הן באופן מודע והן בבלתי מודע, הן במתכוון והן שלא במתכוון) כנגיש יותר באופן מידי ברוב המכריע של המקרים, היה לשון הדיבור הישנה – יידיש.

רשימה ביבליוגרפית

- אבן-זהר, איתמר 1980. "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית ילידית בארץ-ישראל 1882-1948". קתדרה 16: 165-189.
- אבן-זהר, איתמר 1986. "אספקטים של הרב-מערכת עברית-יידיש". הספרות 35/36: 46-54.
- אבן-זהר, איתמר 1986. "הדיאלוג אצל גנסין ושאלת המודלים הרוסיים". בתוך אורי ניסן גנסין: מחקרים ותעודות. דן מירון ודן לאור עורכים (ירושלים: מוסד ביאליק), 41-11.
- אבן-זהר, איתמר ובנימין הרשב עורכים 1986. עברית ויידיש: ספרות, לשון, תרבות (חוברת מיוחדת של כתב-העת הספרות 35-36). (תל-אביב: מכון פורטר).
- אבן-זהר, איתמר וחנא שמרוק 1981. "לשון אותנטית, מסירת דיבור אותנטית: עברית ויידיש". הספרות 30/31: 82-87.
- ביאליק, חיים נחמן 1930. "חבלי לשון". כל כתבי ביאליק, ב (דבר), ריא-רכג.
- ברטל, ישראל 1980. הלא-יהודים וחברתם בספרות עברית ויידיש במזרח אירופה בין השנים 1856-1914. (עבודת דוקטור; ירושלים: האוניברסיטה העברית).
- ויינרייך, אוריאל 1971. "תורת החרוז ותולדות התרבות: החרוז בשירת יידיש". הספרות ב, 4: 750-761.
- ויינרייך, אוריאל 1958. "נוסח הסופרים העברי-יידי". לשוננו כ"ב: 54-66.
- נובל, סולומון 1959.

שמרוק, חנא 1969. "הקריאה לנביא: שניאור, ביאליק, פרץ ונאדסון".
הספרות ב, 1: 241-244.

שמרוק, חנא 1978. ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה. (תל-אביב: מכון
פורטר). [= ספרות, משמעות, תרבות 5]

Even-Zohar, Itamar 1978. *Papers in Historical Poetics*. (Tel Aviv: Porter Institute).

Even-Zohar, Itamar 1982. "Russian VPC's in Hebrew Literary Language". *Theoretical Linguistics* Vol 9, No 1: 11-16.

Even-Zohar, Itamar 1982. "The Emergence of Speech Organisers in a Renovated Language: The Case of Hebrew Void Pragmatic Connectives". In *Impromptu Speech: A Symposium*. Nils-Erik Enkvist ed. (Åbo: Åbo Akademi), 179-193.

Even-Zohar, Itamar 1983. "Russian and Hebrew: The Case of a Dependent Polysystem". In *Eastern European Ethnicity outside of Eastern Europe*. Irene Portis Winner ed. (Camb.Mass.: Schenkman), 157-172.

Even-Zohar, Itamar (1990). "The Role of Russian and Yiddish in the Making of Modern Hebrew". In *Polysystem Studies* (Poetics Today 11:1 [1990], pp. 111-120.

Perry, Menakhem 1984. "Thematic and Structural Consequences of Auto-Translations by Bilingual Yiddish-Hebrew Writers". *Poetics Today* II, 4: 181-192

Weinreich, Uriel 1956. "Notes on the Yiddish Rise-Fall Intonation Contour". In *For Roman Jakobson* (The Hague: Mouton), 633-643.

Weinreich, Uriel 1956. "Yiddish, Knaanic, Slavic: The Basic Relationships". In *For Roman Jakobson* (The Hague: Mouton), 622-632.

Zand, Mixail' 1965. "Idish kak substrat sovremennogo ivrita". *Semitskie jazyki*. (Moskva), 2, No.1: 221-242.